

تحلیل مضمون فلسفه 'تربیت عبادی' و تقویت قوای 'پرستش' بر اساس متن صحیفه‌ی سجادیه

حیدر اسماعیل پور^۱ | میلاد شمشیری^۲

چکیده

عبادت، سپاس و اطاعت رب یگانه به وجود و شخصیت مومن آرامش می بخشد و از اصول ضروری در زندگی انسان مومن و مسلمان است. این پژوهش با الگو قرار دادن صحیفه سجادیه به عنوان راهنما و چراغ راه زندگی، به بررسی سخنان امام سجاد در زمینه "عبادت" و تقویت "قوای پرستش" پرداخته است. هدف پژوهش بررسی سه سؤال اساسی چیستی، چرایی و چگونگی تربیت عبادی و تقویت قوای ستایش از نگاه صحیفه سجادیه و پیشنهاد یک الگوی جامع در این زمینه است. در این تحقیق که پژوهشی بنیادی از نوع توصیفی - اکتشافی است، از روش تحلیل مضمون استفاده شد. برای گردآوری و شناسایی مضامین مرتبط با عبادت و بندگی، تخت مبنائی نظری صاحب نظران بررسی شد. سپس با مطالعه کامل صحیفه سجادیه، مضمون های مرتبط استخراج و کد گذاری شدند. یافته ها نشان داد که تقویت قوای اطاعت و پرستش ارزشمند است که در جهت تقرب به خدای متعال و رضای الهی باشد و با خصصتهایی مانند امانت داری، علم و عقل و تقوا همراه باشد. الگوی به دست آمده دارای ۳ مضمون غالب ۱۷ مضمون فراگیر، ۲۳ مضمون سازمان دهنده و ۳۱ مضمون پایه می باشد. با توجه به نتایج پژوهش پیشنهاد می شود، علاوه بر توجه به ابعاد جنبه شناختی، با بهره گیری از جنبه عاطفی متربیان، از ابتدا تصویری زیبا از دین و تکالیف بندگی و اطاعت برای آنان ترسیم کرد تا شور و انگیزه گرایش و عمل به تکالیف و مناسک عبادی نماز، روزه در کودکان درونی شود.

کلیدواژه‌ها: صحیفه سجادیه؛ تربیت عبادی؛ تحلیل مضمون؛ قوای پرستش.

۵۹

سال سی و یکم
تابستان ۱۴۰۲

مقاله پژوهشی

تاریخ دریافت:
۱۴۰۱/۰۳/۰۲
تاریخ پذیرش:
۱۴۰۱/۱۱/۱۰
صص: ۲۰۳-۱۷۷

شاپا چاپ: ۶۹۷۲-۲۲۵۱
الکترونیکی: ۵۱۹۶-۲۶۴۵

DOR: 20.1001.1.22516972.1402.31.59.13.5

haydar592001@pnu.ac.ir

۱. نویسنده مسئول: استادیار، گروه علوم تربیتی (فلسفه و تربیت اسلامی). دانشگاه پیام نور، تهران، ایران.

۲. کارشناسی ارشد علوم تربیتی دانشگاه پیام نور، اراک، ایران

مقدمه

پرستش در زندگی انسان نقش مهمی ایفا می کند؛ زیرا حیات مادی انسان را با افق متعالی ملکوت مرتبط می سازد. پرستش صرفاً انجام مناسک خاصی نیست؛ بلکه اساس آن، نگرش عابد در خصوص خود و جهان و پیرایش احساسات و عواطف خود است، به گونه ای که با خدا ارتباط برقرار کند. پرستش این است که عبد خودش را در مقام ملوکیه قرار می دهد و به همین علت پرستش منافی با استکبار است (طباطبایی، ۱۳۸۹، ص ۲۴). پرستش حالتی است که در آن انسان از ناحیه باطنی خود به آن حقیقتی که او را آفریده است توجه کند و خودش را در قبضه قدرت، نیازمند و محتاج به او ببیند (مطهری، ۱۳۷۴، ص ۲۹۲-۲۹۳). پرستش عبارت است از اطاعت خداوند به صورت بی قید و شرط به گونه ای که انسان در سراسر زندگی خویش در انتخاب ها و تصمیم هایش معبود را در نظر بگیرد، حتی اگر چنین کاری به ضرر و زیان وی در حیات دنیوی بیانجامد (جوادی و همکاران، ۱۳۸۹، ص ۱۰۴).

قالب، قالب دعا و نیایش است ولی مضمون، تبیین دین و ارزش های اخلاقی و معارف قرآنی و وظایف عبادی و آداب بندگی است. شناخت «صحیفه سجادیه» را می توان گامی در جهت آشنایی با «معارف اسلام» دانست و در زمینه «عقاید» و «اخلاق» و «شناخت های دینی» به آن مراجعه کرد. دعاهایی که از زبان امام سجاد علیه السلام بیان شده به ما رسیده، حاوی ظریف ترین و عمیق ترین معارف است که باید قدر این مجموعه را دانست و با آن مانوس بود و لحظات شب و روز خویش را با این دعاها، پر معنویت ساخت. اهمیت صحیفه سجادیه از آنجاست که امام معصومی همچون حضرت سجاد علیه السلام با خدای خویش با این دعاها راز و نیاز و نیایش می کرده است. صحیفه که از آن به «زبور آل محمد» نیز یاد می کنند، هم از نظر گوینده و هم از نظر مخاطب (که پروردگار است) از ویژگی خاصی برخوردار است. صحیفه سجادیه علاوه بر محتوای عمیق و مضامین متعالی که در این دعاها نهفته است. از نظر سند نیز از استحکام خاصی برخوردار است. عبادت و پرستش خداوند متعال از جمله نیازهای فطری انسان است. بهره‌وری و رفع این نیاز معنوی که با توجه به آیه خلقت راز آفرینش و با خلقت انسان عجین است، در گروه تعلیم و تربیت صحیح اسلامی در ابعاد مختلف وجودی انسان است (زارعان، ۱۳۸۹).

در حقیقت در فرآیند آموزش و تربیت، اول باید معرفت و شناخت حاصل شود؛ زیرا شناخت منجر به گرایش می‌شود و در نهایت به رفتار و عمل منتهی می‌شود. خانواده‌ها نیز در تربیت عبادی معنوی بر اساس این ابعاد سه‌گانه، وظایف خاصی را بر عهده دارند؛ به عبارت دیگر باید در تربیت عبادی معنوی این ابعاد سه‌گانه تحقق پیدا کند تا رسیدن به هدف تربیتی یقینی شود.

یکی از مهم‌ترین ابعاد تربیت دینی در دوره کودکی، تربیت عبادی است. تربیت عبادی عبارت از: «آموزش عبادات به متربیان و متعهد کردن آنان به انجام آن‌ها» است. بر اساس این تعریف، تربیت عبادی پس از تربیت اعتقادی از جمله ابعاد مهم در تربیت دینی است. در اهمیت و ضرورت پرداختن به این بحث جای هیچ‌گونه تردیدی وجود ندارد؛ زیرا این بحث یکی از مهم‌ترین مباحثی است که پدران و مادران متعهد به دین مقدس اسلام دوست دارند دارای فرزندی مؤمن و متعهد و اهل عبادت و معنویت باشند. از طرفی نیز با توجه به فلسفه احکام و تکالیف عبادی برگرفته از آیات و روایات، این بحث خود زمینه‌ساز پیشگیری بسیاری از ناهنجاری‌ها و کج‌روها در فرد و جامعه خواهد بود (کشاورز، ۱۳۸۷).

در تربیت عبادی آنچه اهمیت دارد شناخت روش‌های اجرایی و عملیاتی آن است. به سخنی دیگر موفقیت در تربیت عبادی منوط به سرلوحه قرار دادن روش‌های درست و مناسب برگرفته از آیات و روایات است. در این تحقیق بر اساس ابعاد سه‌گانه شناختی، عاطفی و رفتاری به بخشی از آن روش‌هایی پرداخته می‌شود که ارتباط با آن‌ها دارد. در حقیقت روش‌هایی که خواهد آمد بر اساس ابعاد سه‌گانه تنظیم شده است. بر این اساس مراد ما از روش‌های شناختی، روش‌هایی است که در ایجاد شناخت و آگاهی متربی نسبت به وظایف و تکالیف عبادی معنوی مؤثر است و روش‌های عاطفی، روش‌هایی که در ایجاد انگیزه و احساس و گرایش نسبت به عبادات متربی کمک می‌کنند و در نهایت روش‌های رفتاری، روش‌هایی است که مربوط به حوزه عمل و رفتار عبادی است.

به طور کلی، تعریف تربیت دینی به منظور آشنا ساختن افراد با جریان کسب معرفت ایمانی و عقاید دینی است و همچنین پذیرش سنت‌ها و اعمال دینی، توجه به ملاحظات اخلاقی و رفتاری مورد تأیید دین و به عبارت دیگر ایجاد یا پرورش ایمان در افراد را در برمی‌گیرد (باقری، ۱۳۷۹). گرمیت در این زمینه می‌نویسد: «تعلیم و تربیت مذهبی به فعالیت‌هایی اشاره دارد که

موجب پرورش ایمان در افراد می‌شود، به‌ویژه فعالیت‌هایی که به آشنا کردن کودکان و نوجوانان به هسته اصلی معرفت، ایمان و عقاید ایمانی و ... منجر می‌شود (خاکپور، ۱۳۸۱، ص ۱۴۹). عده ای معتقدند: تربیت دینی عبارت است از مجموعه اعمال غیر عمدی و هدفدار، به نحوی که در آن افراد در عمل و نظر به آن آموزه‌ها پایبند گردند (حسین زاده، ۱۳۸۰، ص ۲۶). تربیت دینی فرایندی است هماهنگ با فطرت که به دور از جبر و فشار رو به منظور نیل به سعادت دنیوی و اخروی انجام می‌گیرد (فتحی و اجارگاه و همکاران، ۱۳۸۸، ص ۱۹۷). داوودی (۱۳۸۴) معتقد است هر چند تربیت دینی فعالیت هدفمند است، اما نه صرفاً به منظور ایجاد شناخت معارف دینی، بلکه به منظور آموزش هر گزاره معتبر یک دین به افراد. از نظر وی تربیت دینی یک فرایند هماهنگ و همساز با فطرت انسانی است.

گوناگونی تعاریف از تربیت عبادی موجب کج فهمی‌ها و تعارضاتی برای معلمان و مربیان شده است. بدین صورت که مفاهیمی که با تربیت عبادی موافق نیستند به جای تربیت عبادی استفاده می‌شود و همه این عوامل به خاطر روشن نبودن مفهوم تربیت اعتقادی در نزد اندیشمندان است. در میان منابع دینی، کتاب صحیفه سجادیه میراث گران بهای بر جای مانده از چهارمین پیشوای معصوم شیعیان امام علی بن الحسین (علیه السلام) است. این کتاب شریف، گنجینه‌ای بدیع و ثروتی تمام ناشدنی است. حقیقت آن تحفه‌ای است الهی که بر قلب عزیزترین انسان‌ها جاری شده است. جامع و کامل است و از منبعی سرچشمه می‌گیرد که مصون از هر گونه اشتباه و خطا است. زبان این کتاب شریف زبان نیایش است و به گونه‌ای عرضه شده است که هر خواننده به فراخور فهم و دانش خود از آن بهره می‌گیرد. دعا‌های ارزشمند امام سجاد (ع) یکی از منابع دینی است که در آن ابعاد مختلف وجودی انسان و راههای کسب درجات والای اعتقادی، اجتماعی، انسان‌شناختی و تربیتی مورد اشاره قرار می‌گیرد تا تصویر انسان کامل ترسیم و بیان گردد. با بررسی صحیفه سجادیه به عنوان یک منبع مهم در تربیت دینی و اخلاقی با یک زبان و شیوه جدید در امر تعلیم و تربیت آشنا می‌شویم و آن زبان دعا است. پژوهش‌های متعددی در مورد صحیفه سجادیه و ابعاد مختلف آن به رشته تحریر در آمده است که در ادامه چند مقاله و پژوهشی را نیز که در بعد تربیتی، اخلاقی صحیفه سجادیه نوشته شده است معرفی می‌شود:

علم الهدی و همکاران (۱۳۹۹) در پژوهشی با عنوان «ارائه الگویی برای شهروند تراز جامعه اسلامی بر اساس رهیافت‌هایی از رساله حقوق امام سجاد (ع)» پرداخته‌اند. یافته‌ها نشان داد که

امام سجاد (ع) در کتاب صحیفه سجاده به همه حقوق و وظایف انسان نسبت به خود، خداوند و دیگران پرداخته است. سلیمانی در سال ۱۳۹۸ در مقاله خود با عنوان درآمدی بر نظام تربیتی و انسان‌شناسی از منظر صحیفه سجاده ابتدا به بررسی و تعریف نظام تربیتی در صحیفه سجاده می‌پردازد و نهایتاً "انسان آرمانی" را که هدف انبیاء و پیشوایان معصوم بوده مورد بحث و بررسی قرار می‌دهد. علی پور (۱۴۰۰) در مقاله خود با عنوان "واکاوی مولفه های زمینه ساز تمدن اسلامی به شیوه تحلیل مضمون، به مضامین سازمان دهنده معنویت و اخلاق، مبانی و ارزشهای انقلاب، مولفه های فرهنگ انقلاب، آگاهی بخشی سیاسی، دستاوردهای انقلاب دست یافتند در اسلام، به عبادت و سپاس و انجام عبادت رب یگانه جهان توصیه شده است.

در نوشتار حاضر، مراحل انجام این روش بر ای استخراج مضمون عبادت و تقویت قوای پرستش در صحیفه سجاده گام به گام پیش برده می‌شود. این روش فرایندی است که ورودی آن متن صحیفه سجاده می‌باشد و پس از طی فرایند تحلیل، به مضامینی که دارای سطح بندی هستند می‌رسیم. سطح بندی مضامین به این معنا است که برخی مضامین مهم تر (که انتزاعی تر نیز هستند) در جایگاه مرکزی قرار می‌گیرند و سایر مضامین پیرامون این مضامین اصلی سازمان می‌یابند. با مطالعه صحیفه سجاده متوجه می‌شویم که همیشه پربار بودن در صحیفه به عنوان بک عامل مثبت و امتیاز ارزیابی شده است. (بحر العلوم و همکاران، ۱۳۹۷، ص ۷۶). در دنیای امروز عبادت در زندگی آدمی فراگیر شده و افراد زیادی به آن می‌پردازند. هدف اصلی پژوهش حاضر، بررسی جیستی، چرایی و چگونگی عبادت و آرایه الگوی جامع اطاعت از منظر صحیفه سجاده است. این پژوهش تلاش می‌کند به این پرسش های اساسی در خصوص الگوی عبادت پاسخ دهد و الگویی برای بندگی، مبتنی بر صحیفه سجاده آرایه کند. پژوهش حاضر در پی یافتن پاسخ یخ پرسش های زیر است:

الگوی عبادت از دیدگاه صحیفه سجاده چیست؟ فلسفه وجودی (چرایی) اطاعت و سپاس از دیدگاه صحیفه سجاده چیست؟ ماهیت و ویژگیهای (چیستی) عبادت از دیدگاه صحیفه سجاده چیست؟ فرایند (چگونگی) عبادت از دیدگاه صحیفه سجاده چیست؟

از آنجایی که این مطالعه از نوع پژوهش های کیفی است و در مطالعات کیفی، در مورد نتایج و پاسخ ها پیش بینی نمی‌شود، سوال های کلی و عمومی مطرح می‌شوند و جمع آوری داده ها و تجزیه و تحلیل آن ها از طریق توصیف رویدادها و منتج از موضوع های اصلی است. گفتنی است این پژوهش فرضیه ای ندارد.

روش پژوهش

در پژوهش کنونی، برای پاسخ دادن به سؤال‌های پژوهش از روش تحلیل مضمون استفاده می‌شود. برای شناسایی و تشریح چیستی، چرایی و چگونگی یک پدیده می‌توان از تحلیل مضمون استفاده کرد. تحلیل مضمون به دنبال استخراج مضامین برجسته یک متن در سطوح مختلف است (آترید- استرلینگ، ۲۰۰۱، ص ۳۹۰). به دلیل اینکه پژوهش حاضر از نوع پژوهش‌های کیفی و بنیادی است، جامعه آماری برای آن همانند پژوهش‌های کمی وجود ندارد و روش نمونه‌گیری نیز نظری (تئوری) خواهد بود؛ بدین معنا که منبع صحیفه سجادیه انتخاب شد که بیشترین اطلاعات و داده را برای پاسخ به سؤال پرسش فراهم می‌کند. روش اعتبارسنجی این پژوهش روایی تفسیری است و با ارایه و بازخورد نتایج پژوهش به پنج تن از صاحب نظران صحیفه سجادیه که سابقه کار کیفی داشتند، تأیید نهایی صورت گرفت. همچنین علاوه بر انتخاب مضمون‌های فراگیر، سازمان دهنده، اصلی و فرعی با مطالعه نظری، پیشینه، اهداف بررسی شده و نظر متخصصان گرفته شد و قبل از کدگذاری تعدیل نهایی صورت گرفت. روش کاربردی مناسب در تحلیل مضمون تحلیل قالب مضمون‌ها، شبکه مضمون‌ها و تحلیل مقایسه‌ای است. تحلیل مضمون فرایندی سه مرحله‌ای است که شامل سه مرحله کدگذاری توصیفی، کدگذاری تفسیری و یکپارچه‌سازی از طریق مضامین فراگیر است. در مرحله کدگذاری توصیفی، حداقل یک بار قبل از شروع کدگذاری کل داده‌ها مطالعه شده‌اند. در این حالت، هنگام مطالعه متن برخی از ایده‌ها و الگوها شناخته شدند. این گام ستون فقرات مراحل بعدی است. کدگذاری تفسیری زمانی آغاز می‌شود که پژوهشگر داده‌ها را مطالعه کرده است و با آنها آشنا شده است. در این گام، از کدها برای تقسیم داده‌های متنی به قسمت‌های فهمیدنی مانند بند، عبارت، کلمه یا سایر معیارهایی که برای تحلیل خاص لازم هستند، استفاده می‌شود. در گام یا مرحله یکپارچه‌سازی، کدها، تجزیه و تحلیل می‌شوند و به تحوه ترکیب و تلفیق کدهای مختلف برای تشکیل مضمون پایه توجه می‌شود (لامارک، ۲۰۲۰).

یافته‌های پژوهش

تربیت عبادی در صحیفه سجاده

ابعاد اعتقادی، عبادی، اخلاقی، اجتماعی اقتصادی و ... در صحیفه امام سجاده بدان پرداخته شده است. بعد اعتقادی مواردی چون توحید، نبوت، امامت و معاد می باشد. وحدانیت خدا، ایمان به خدا، دوری از شرک و ماهیت ذات خداوند از جمله مواردی است که به خوبی در متن صحیفه سجاده بدان اشاره شده است. این متن گرانقدر به توحید محدود نیست. در باب نبوت کلام ارزشمند ایشان پیرامون وحی رسالت، خدمات و سیره نبی اکرم، اصحاب پیامبر و درود و دعا بر آنها به وفور دیده می شود. پیرامون امامت، امام سجاده (ع) از خلفا و جانشینان پیامبر، وظایف متقابل امام و امت، وجود حجت خدا در هر دوره به زیبایی در ادعیه خود یاد نموده است. یاد مرگ، بهشت و دوزخ، قبر و عالم برزخ نیز جلوه ای ویژه به میحث معاد وی بخشیده است.

از منظر امام سجاده (ع) بعد عبادی دارای سه باب قرآن و احکام، اطاعت و بندگی و ذکر و دعا می باشد. در باب اطاعت و بندگی، زمینه هایی چون تقوا، ذکر و دعا یاد خدا، نیاز خواهی از خدا و اشتیاق و تقرب به او را مهم می داند. امام سجاده عبادت و بندگی خداوند را بزرگترین مقام برای انسان می داند که رسیدن به آن توفیقی از خداوند متعال است: خدا یا در هر یک از ساعات این روز از عبادت و شکر برای مانصیبی ده و گواهی صادق از فرشتگان بر اعمال ما (صحیفه سجاده، ۱۳۹۲، دعای ششم). نیز می فرمایند تا مهلت باقی است مرا به انجام عبادت توفیق بده (همان، دعای بیستم) (سجانی نژاد و همکاران، ۱۳۹۵، ص ۸۰ تا ۸۳).

دوره حیات امام سجاده علیه السلام، یکی از سخت ترین و خفقان بارترین دوره ها برای اهلبیت و ائمه علیهم السلام بود و محدودیت های بسیاری از سوی امویان برای امامان و شیعه اعمال می شد، از این رو برای امام سجاده علیه السلام زمینه دایر کردن جلسات بحث و تفسیر و فقه و علوم دیگر میسر نبود. آن حضرت، بسیاری از معارف ناب اسلامی را در قالب دعاهای صحیفه بیان داشته است. از این رو می بینیم که در دعاهای این کتاب، ظریف ترین مباحث خداشناسی، هستی شناسی، عالم غیب و فرشتگان، رسالت انبیاء، جایگاه پیامبر و اهل بیت علیهم السلام، فضایل و رذایل اخلاقی، حالات انسان، شیوه های شیطان در گمراه ساختن مردم، گرامیداشت اعیاد و یوم الله های مختلف و مسائل اجتماعی و اقتصادی، اشارات تاریخی و سیره، توجه دادن به مظاهر

قدرت پروردگار، یادآوری نعمت‌های مختلف خداوند و وظیفه شکر و سپاس، آیات آفاقی و انفسی پروردگار، ادب و آداب دعا، تلاوت، ذکر، نماز و عبادت و ... ده‌ها موضوع مهم دیگر مطرح است.

امام سجاد(ع) در دعاهایش نخست حمد و ستایش خدا را به‌جا می‌آورد، سپس بر پیامبر(ص) و خاندانش درود می‌فرستد؛ به‌گونه‌ای که در این صحیفه کمتر دعایی است که در آن، از تعبیر صلوات استفاده نشده باشد. وی در نهایت حاجت خود را از خدا درخواست می‌کند. صحیفه سجادیه تنها شامل راز و نیاز با خدا و بیان حاجت در پیشگاه وی نیست، بلکه مجموعه‌ای مشتمل بر بسیاری از علوم و معارف اسلامی است که در آن مسائل عقیدتی، فرهنگی، اجتماعی، سیاسی و پاره‌ای از قوانین طبیعی و احکام شرعی در قالب دعا بیان شده است. به‌طور مثال، مسئله امامت و نفی عقیده تشبیه در صحیفه سجادیه بیان شده است.

در بخش ارتباط با خداوند طبق مقتضای زمان‌های مختلف و احوال گوناگون دعاهایی بیان شده است، برخی دعاهای آن به صورت سالانه، همچون دعای عرفه و وداع ماه رمضان و برخی ماهانه، مانند دعای دیدن هلال و برخی هفتگی و برای هر شبانه روز قرار داده شده است. عناوین دعاهای صحیفه مختلف است و بسیاری از معارف اسلامی در ضمن دعاهای صحیفه بیان شده است؛ در این کتاب، مباحث خداشناسی، هستی‌شناسی، عالم غیب، فرشتگان، رسالت انبیا، جایگاه پیامبر(ص) و اهل‌بیت(ع)، امامت، فضایل و رذایل اخلاقی، گرامیداشت اعیاد، مسائل اجتماعی و اقتصادی، اشارات تاریخی، یادآوری نعمت‌های مختلف خداوند، آداب دعا، تلاوت، ذکر، نماز، عبادت و ... در قالب دعا بیان شده است. معروف‌ترین دعای صحیفه دعای مکارم الاخلاق است.

دعاهای مرتبط با تربیت عبادی در صحیفه سجادیه

پیرامون تربیت عبادی در صحیفه سجادیه دعاهایی انتخاب شدند که ارتباط مستقیم با مضمون‌های اصلی تربیت عبادی داشتند. بدین نحو که به صورت مستقیم امام سجاد(ع) پیرامون تربیت عبادی نکاتی را ادعیه‌ها اشاره کرده‌اند که در قلمرو تعلیم و تربیت حائز نکات عمیق تربیتی است.

«اللَّهُمَّ إِنَّا نَعُوذُ بِكَ مِنْ نَزَعَاتِ الشَّيْطَانِ الرَّجِيمِ وَ كَيْدِهِ وَ مَكَايِدِهِ، وَ مِنْ الثَّقَةِ بِأَمَانِيهِ وَ مَوَاعِيدِهِ وَ غُرُورِهِ وَ مَصَايِدِهِ. وَ أَنْ يُطْمِعَ نَفْسَهُ فِي إِضْلَالِنَا عَنْ طَاعَتِكَ، وَ امْتِهَانِنَا بِمَعْصِيَتِكَ، أَوْ أَنْ يَحْسُنَ عِنْدَنَا مَا حَسَنَ لَنَا، أَوْ أَنْ يَثْقُلَ عَلَيْنَا مَا كَرِهَ إِلَيْنَا» (صحیفه سجادیه (۱۳۹۳)، دعای هفدهم، ص ۱۰۴)؛ خدایا ما بتو پناه می‌بریم از وسوسه‌های شیطان رجیم و مکرهای او، و از اعتماد به هوسهای باطلش که در دل ما می‌افکند و وعده‌هایش و فریب و دام‌هایش و از آنکه در گمراه کردن ما از طریق طاعت تو و استخدام ما در معصیت تو، خود را به طمع اندازد، و یا چیزی که او پیش ما زیبا جلوه داده در نظرمان زیبا آید و یا چیزی را که بما ناپسند نشان داده بر ما گران آید.

«اللَّهُمَّ صَلِّ عَلَى مُحَمَّدٍ وَ آلِهِ، وَ آمِنْنَا مِنَ الْهَدْيِ بِمِثْلِ ضَلَالَتِهِ، وَ زَوِّدْنَا مِنَ اتَّقْوَى ضِدِّ غَوَايَتِهِ، وَ اسْأَلْكَ بِنَا مِنَ اتَّقَى خِلَافِ سَبِيلِهِ مِنَ الرَّدَى. اللَّهُمَّ لَا تَجْعَلْ لَهُ فِي قُلُوبِنَا مَدْخَلًا وَ لَا تُوَطِّنْ لَهُ فِيمَا لَدَيْنَا مَنْرًا» (همان منبع، دعای هفدهم، ۱۳۹۳، ص ۱۰۴)؛ خدایا بر محمد و آلش رحمت فرست، و تسلط شیطان را از ما بگردان، و امیدش را از ما قطع کن، و او را از حرص به گمراه کردن ما دفع نمای. خدایا بر محمد و آلش رحمت فرست، و پدران و مادران و فرزندان و عشیره و خویشان و نزدیکان و همسایگان ما را از مردان مؤمن و زنان مؤمنه از شر او در سنگری محکم و قلعه‌ای رفیع و پناهگاهی منبع قرار ده، و ایشان را برای رفع شر او در زره‌های نگاهدارنده‌ای ببوشان و برای مبارزه او سلاح‌هایی بران عطا فرمای.

«اللَّهُمَّ لَكَ الْحَمْدُ عَلَى حُسْنِ قَضَائِكَ، وَ بِمَا صَرَفْتَ عَنِّي مِنْ بَلَائِكَ، فَلَا تَجْعَلْ حَظِّي مِنْ رَحْمَتِكَ مَا عَجَلْتَ لِي مِنْ عَافِيَتِكَ فَأَكُونَ قَدْ شَقِيتُ بِمَا أَحْبَبْتُ وَ سَعِدْتُ بِمَا كَرِهْتُ. وَ إِنْ يَكُنْ مَا ظَلَمْتُ فِيهِ أَوْ بَتَ فِيهِ مِنْ هَذِهِ الْعَافِيَةِ بَيْنَ يَدَيِ بَلَاءٍ لَا يَنْقَطِعُ وَ وَزْرٍ لَا يَرْتَفِعُ فَقَدِمْ لِي مَا أَخْرَجْتَ، وَ أَخْرَجْتَنِي مَا قَدِمْتُ. فَغَيْرُ كَثِيرٍ مَا عَاقِبَتُهُ الْفَنَاءُ، وَ غَيْرُ قَلِيلٍ مَا عَاقِبَتُهُ الْبَقَاءُ، وَ صَلِّ عَلَى مُحَمَّدٍ وَ آلِهِ» (همان منبع، ۱۳۹۳، دعای ۱۸، ص ۱۱۰)؛ خدایا سپاس ترا بر نیکویی قضایت، و بر آنچه از من بگرداندی از بلایت. پس نصیب مرا از رحمت خود، در این عافیت عاجل و نعمت دنیای زائل منحصر مساز که بوسیله آنچه دوست دارم بدبخت شوم، و دیگری به سبب آنچه من ناپسند دارم خوشبخت گردد و در صورتی که آن عافیت که روز را در آن به شب برده یا شب را در آن به روز آورده‌ام مقدمه بلایی دائم و وبالی مستمر باشد، پس آن بلا و وبال را که برایم به تأخیر افکنده‌ای

پیش انداز و آن نعمت و عافیت را که پیش انداخته‌ای به تأخیر افکن، زیرا چیزی که پایانش بقا است، کم نیست.

«اللَّهُمَّ صَلِّ عَلَى مُحَمَّدٍ وَآلِهِ، وَبَلِّغْ بِيَايَمَانِي أَكْمَلَ الْإِيمَانِ، وَاجْعَلْ يَقِينِي أَفْضَلَ الْيَقِينِ، وَأَنْتَهُ بِنَيْتِي إِلَى أَحْسَنِ النَّيَاتِ، وَبِعَمَلِي إِلَى أَحْسَنِ الْأَعْمَالِ. اللَّهُمَّ وَقِّرْ بِلُطْفِكَ نَيْتِي، وَصَحِّحْ بِمَا عِنْدَكَ يَقِينِي، وَاسْتَصْلِحْ بِقُدْرَتِكَ مَا فَسَدَ مِنِّي» (همان منبع، ۱۳۹۳، دعای نوزدهم، ص ۱۱۶)؛ دایا بر محمد و آلش رحمت فرست، و ایمان مرا به کاملترین مراتب ایمان برسان، و یقینم را فاضلترین درجات یقین ساز، و نیتم را به بهترین نیتها و عملم را به بهترین اعمال ترفیع ده. خدایا به لطف خود نیتم را کامل و خالص ساز. و یقینم را ثابت و پا برجای دار و به قدرت خود آنچه را که از من تباه شده اصلاح فرمای.

«اللَّهُمَّ يَا كَافِيَ الْفَرْدِ الضَّعِيفِ، وَوَاقِيَ الْأَمْرِ الْمَخُوفِ، أْفَرَدْتَنِي الْخَطَايَا فَلَا صَاحِبَ مَعِي، وَضَعَفْتُ عَنْ غَضَبِكَ فَلَا مُؤَيِّدَ لِي، وَأَشْرَفْتُ عَلَى خَوْفِ لِقَائِكَ فَلَا مُسَكِّنَ لِرَوْعَتِي وَ مَنْ يُؤْمِنُنِي مِنْكَ وَأَنْتَ أَخَفَّتَنِي، وَ مَنْ يُسَاعِدُنِي وَأَنْتَ أْفَرَدْتَنِي، وَ مَنْ يُقَوِّبُنِي وَأَنْتَ أَضْعَفْتَنِي لَا يُجِيرُ، يَا إِلَهِي، إِلَّا رَبَّ عَلَى مَرْبُوبٍ، وَلَا يُؤْمِنُ إِلَّا غَالِبٌ عَلَى مَغْلُوبٍ، وَلَا يُعِينُ إِلَّا طَالِبٌ عَلَى مَطْلُوبٍ» (همان منبع، ۱۳۹۳، دعای بیست و یکم)؛

خدایا ای بی‌نیاز کننده بنده تنها مانده ناتوان و ای نگاه دارنده از پیش آمد سهمگین و گزند حوادث زمان، خطاها مرا به بی‌کسی کشیده، پس یار و یاورى ندارم و از تحمل خشم تو فرو مانده‌ام، پس نیرو دهنده‌ای نمی‌یابم و به خوف برخورد یادآوری تو مشرف شده‌ام، پس تسکین دهنده‌ای برای وحشتم نمی‌بینم و کدام کس مرا از تو ایمن می‌سازد، در صورتی که تو مرا ترسانده باشی و کدام کس به یاری من می‌پردازد، در حالی که تو تنهایم گذاشته باشی؟ و کدامین کس مرا نیرو می‌بخشد، آنجا که تو ناتوانم کرده باشی زنهار نمی‌تواند داد ای معبود من پرورده‌ای را مگر پروردگارش، و امان نمی‌تواند بخشید مغلوبی را مگر غالبش، و یاری نمی‌تواند داد فراری مورد تعقیبی را مگر تعقیب کننده مقتدرش، تنها پناهگاه حمایت تو گشوده است. پس بر محمد و آلش رحمت فرست و فرارم را زنهار بخش و مطلبم را برآر.

«اللَّهُمَّ إِنَّكَ كَلَفْتَنِي مِنْ نَفْسِي مَا أَنْتَ أَمْلِكُهُ بِي مِنِّي، وَقُدْرَتُكَ عَلَيْهِ وَ عَلَى أَغْلَبُ مِنْ قُدْرَتِي، فَأَعْطِنِي مِنْ نَفْسِي مَا يُرْضِيكَ عَنِّي، وَ خُذْ لِنَفْسِكَ رِضَاهَا مِنْ نَفْسِي فِي عَاقِبَتِهِ. اللَّهُمَّ لَا طَاقَةَ لِي

بِالْجُهْدِ، وَلَا صَبْرَ لِي عَلَى الْبَلَاءِ، وَلَا قُوَّةَ لِي عَلَى الْفَقْرِ، فَلَا تَخْضِرْ عَلَيَّ رِزْقِي، وَلَا تَكِلْنِي إِلَيَّ خَلْقِكَ، بَلْ تَفَرِّدْ بِحَاجَّتِي، وَتَوَلَّ كِفَاتِي» (همان منبع، ۱۳۹۳، دعای بیست و دوم، ص ۱۳۶)؛ خدایا تو درباره اصلاح و تهذیب نفس من مرا به کاری مکلف ساخته‌ای که خود بر انجام آن از من تواناتری؛ و قدرت تو بر آن کار و بر خود من غالبتر از قدرت من است، پس از نیروهای نفس من آنچه را که موجب خشنودی تو از من شود به من عطا کن، و برای نفس خود آنچه را که خوش دارد از نیروهای نفس من با حفظ عافیت و در حد طاقت بستان. خدایا مرا بر مشقت طاقت، و بر بلا صبر و بر فقر قدرت نیست، پس روزیم را باز مدار، و مرا به خلق خود وا مگذار. بلکه تو خود به تنهایی حاجتم را بر آور، و کار مرا بعهده گیر، و مرا منظور نظر خود ساز، و در همه کارهایم با چشم لطف بنگر.

«اللَّهُمَّ إِنِّي أَخْلَصْتُ بِإِنْقِطَاعِي إِلَيْكَ وَأَقْبَلْتُ بِكُلِّي عَلَيْكَ وَصَرَفْتُ وَجْهِي عَمَّنْ يَحْتَاجُ إِلَيَّ رَفْدِكَ. وَقَلْبْتُ مَسْأَلَتِي عَمَّنْ لَمْ يَسْتَعْنِ عَن فَضْلِكَ وَرَأَيْتُ أَنْ طَلَبَ الْمُحْتَاجُ إِلَيَّ الْمُحْتَاجَ سَفَهًا مِنْ رَأْيِهِ وَضَلَّهُ مِنْ عَقْلِهِ» (همان منبع، ۱۳۹۳، دعای بیست و هشتم، ص ۱۷۶)؛ خدایا همانا که من، به بریدنم از غیر و به پیوستنم به تو، دل را پیراسته‌ام، و سراپا بسوی تو رو آورده‌ام، و از کسی که خود به عطای تو محتاج است روی بر تافته‌ام؛ و دست مسئلهت از جانب آنکه خود از فضل تو بی‌نیاز نیست، گردانده‌ام. و دانسته‌ام که خواهش محتاج از محتاج دیگر دلیل سفاهت رأی و گمراهی عقل او است.

«فَأَنْتَ يَا مَوْلَايَ دُونَ كُلِّ مَسْئُولٍ مَوْضِعُ مَسْأَلَتِي، وَدُونَ كُلِّ مَطْلُوبٍ إِلَيْهِ وَلِي حَاجَتِي أَنْتَ الْمَخْصُوصُ قَبْلَ كُلِّ مَدْعُوبٍ بَدْعُوتِي، لَا يَشْرُكُكَ أَحَدٌ فِي رَجَائِي، وَلَا يَنْتَفِقُ أَحَدٌ مَعَكَ فِي دُعَائِي، وَلَا يَنْظِمُهُ وَإِيَّاكَ نِدَائِي لَكَ يَا إِلَهِي وَخِدَائِيهِ الْعَدَدِ، وَمَلَكَةُ الْقُدْرَةِ الصَّمَدِ، وَفَضِيلَةُ الْحَوْلِ وَالْقُوَّةِ، وَدَرَجَةُ الْعُلُوِّ وَالرَّفْعَةِ» (همان منبع، ۱۳۹۳، دعای بیست و هشتم، ص ۱۷۶)؛ پیش از هر مدعوی تو مخصوص به دعای منی، در حالتی که هیچکس در نظر امید من با تو شریک نیست، و هیچکس در دعای من با تو برابر نیست، و ندای من هیچکس را با تو در نمی‌پیوندد. ای معبود من، یگانگی ذات و صفات یا «وحدانیت عدد» و اداره نیروی نفوذناپذیر و افزون از حد و کمال توانائی بر هر گونه تصرف و نیرومندی بر هر کار دشوار و منزلت علو سلطان و رفعت شأن مخصوص تو است و ما

سوای تو در دوره عمر خود، به چشم شفقت منظور، و در امور خود مسخر و مجبور، و در کار خود مغلوب و مقهورند و از حالی به حالی متحول و از صفتی به صفتی منتقل می‌شوند. جهت انجام پژوهش، تمام کلماتی را که معنا و مفهوم پرستش، نیایش، دعا، توکل به خدا، ایمان و... را توضیح می‌دهند، در متن صحیفه‌ی سجادیه بررسی شد و بعد از آن، تمامی کدهای مرتبط استخراج شد. معنا و مضمون کلمات مرتبط در جدول شماره ۱ آورده شده است.

جدول ۱. کلمات مرتبط با تربیت عبادی در صحیفه سجادیه

ردیف	کلمه	منبع	معنا و مفهوم
۱	دعا	(صحیفه سجادیه، ۱۳۹۹)	دعا کردن
۲	عبد	(نوری، ۱۴۰۰)	بندگی کردن
۳	رتل	(طوسی، ۱۳۹۸)	سراییدن، خواندن، مناجات کردن
۴	قداس	(مجلسی، ۱۳۹۵)	این نماز، ادب نماز، مناجات نامه
۵	مدیح	(القرشی، ۱۳۹۶)	ثنا گفتن خداوند
۶	ولاء	(مصباح یزدی، ۱۳۹۵)	دوستی و محبت نسبت به خداوند
۷	محبوب	(ریبانی، ۱۳۹۰)	شایان ستایش، قابل پرستش

در ادامه با توجه به کلمات کلیدی بیان شده، کدهای مربوطه استخراج گردیدند که مجموع کدهای مرتبط با تربیت عبادی و تقویت قوای پرستش، ۲۱ مورد بوده است.

مجموع کل کدگذاری‌ها از متن صحیفه سجادیه ۱۵۰ مورد است. ۴۱ درصد (۶۰ کد) از کدهای استخراج شده درباره چرایی، ۲۳ درصد (۳۰ کد) درباره چگونگی ۴۱ درصد (۶۰ کد) درباره چیستی تربیت عبادی و تقویت قوای پرستش هستند. این مطلب بیانگر آن است که در کتاب صحیفه سجادیه بیشتر بر چرایی و سپس، چگونگی تأکید شده است؛ همچنین بیشترین فراوانی متعلق به مضمون‌های ماهیت تربیت عبادی و تقویت قوای پرستش، تربیت عبادی مطلوب اسلام ۳۵ (کد) و اصول تربیت عبادی و تقویت قوای پرستش ۳۲ (کد) است که نشان می‌دهد با تربیت عبادی و تقویت قوای پرستش به تنهایی ارزش نیست؛ بلکه باید جهت‌گیری اراده و میل توحیدی باشد.

ابعاد الگوی با تربیت عبادی و تقویت قوای پرستش از دیدگاه صحیفه سجادیه

جدول ۲. کدگذاری اهداف تحقیق و مضمون های پایه تربیت عبادی در صحیفه سجادیه

تعداد کد	مضمون های فراگیر	اهداف تحقیق
۲۰	ماهیت تربیت عبادی	چیستی
۲۰	تربیت عبادی مطلوب در صحیفه سجادیه	
۲۰	لوازم تربیت عبادی	
۱۰	اهمیت تربیت عبادی	چرایی
۱۰	انگیزه تربیت عبادی	
۱۰	مبانی تربیت عبادی	
۲۰	پیامدهای تربیتی تربیت عبادی	چگونگی
۲۰	اصول تربیت عبادی	
۲۰	دعا خوانی و اثر تربیتی آن	
۱۵۰		جمع کل کدگذاری ها

بر اساس تحلیل مضمون‌ها در صحیفه سجادیه، یک الگوی سه بعدی تربیت عبادی و تقویت قوای پرستش طراحی شد که هر جنبه به یکی از سؤالات تحقیق جواب می‌دهد. این الگو دارای سه جنبه چرایی، چگونگی و چیستی با تربیت عبادی و تقویت قوای پرستش از دید صحیفه سجادیه است. در ادامه، به تبیین هر یک از جنبه‌های این الگو و پاسخ به سؤالات تحقیق پرداخته می‌شود.

پیرامون تفاوت پیامدهای تربیتی و اثر تربیتی باید گفت که پیامد منوط به نتیجه عمل تربیتی است و عواقب بعد از اقدام تربیتی را در بر می‌گیرد، اما اثرات تربیتی یعنی همان بازخوردهای عینی که ممکن است طولانی مدت هم نباشد.

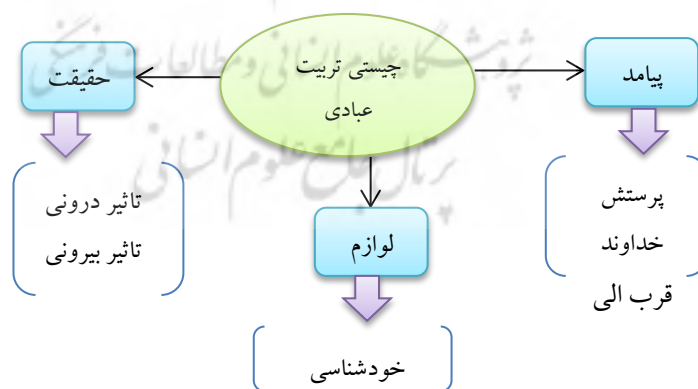
سوال اول پژوهش: چیستی تربیت عبادی و تقویت قوای پرستش در صحیفه سجادیه

منظور از چیستی مجموعه ویژگی‌هایی است که تقویت قوای پرستش باید داشته باشد. نتیجه تحلیل مضمون‌های استخراج شده از صحیفه سجادیه درباره چیستی تربیت عبادی و تقویت قوای پرستش در چهارچوب شبکه مضمون‌ها، در شکل شماره ۲ نشان داده شده است.

جدول ۳. کدگذاری مفاهیم سازمان دهنده، فراگیر و پایه تربیت عبادی در صحیفه سجادیه

مضمون های فراگیر	مضمون سازمان دهنده	مضمون های پایه	فراوانی کد
پیامد	پرستش خداوند	رستگاری	۵
		بندگی کردن	۵
		تواضع و فروتنی	۱۰
حقیقت	قرب الی الله	دیدار با معبود	۲
		آرمش قلبی	۵
		جای گرفتن در بهشت	۵
لوازم	تأثیر درونی	میل به پرستش	۵
		پرهیز از غرور	۲
		احترام به دیگران	۲
لوازم	تأثیر بیرونی	پرهیز از گناهان	۳
		آگاهی نسبت به حالات درونی	۱
		مبارزه با هواهای نفس	۳
لوازم	خودشناسی	پیروی نکردن از شیطان	۲

در ادامه، برای اینکه به نظریه اسلام درباره تربیت عبادی و تقویت قوای پرستش پرداخته شود، در جدول شماره ۵، مضمونهای مرتبط با پیامدها و چیستی تربیت عبادی و تقویت قوای پرستش آمده‌اند.

شکل ۱: چیستی تربیت عبادی و تقویت قوای پرستش در صحیفه سجادیه

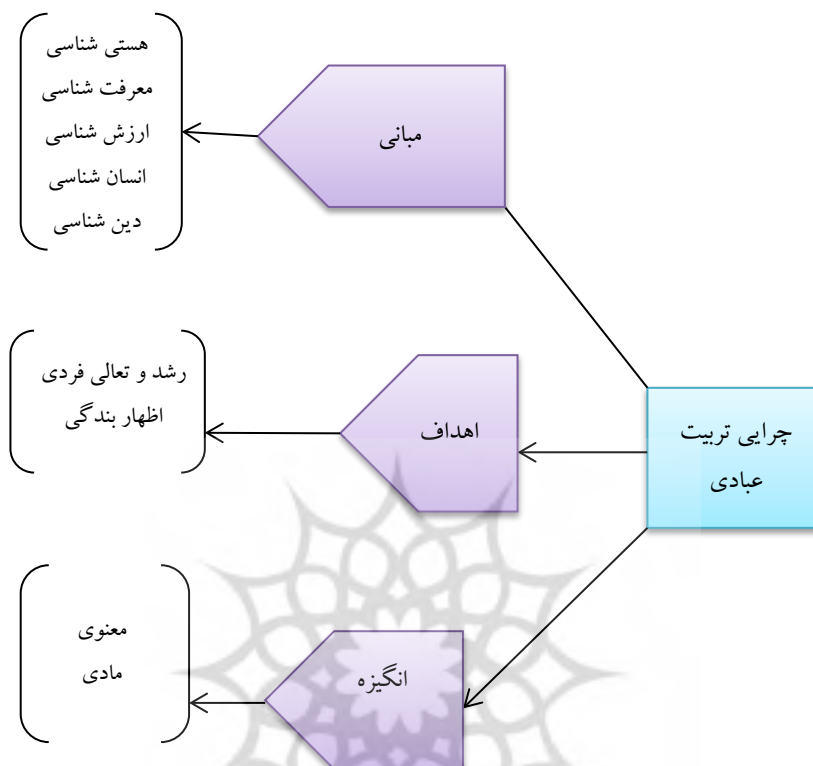
پاسخ به سوال دوم پژوهش: چرایی تربیت عبادی و تقویت قوای پرستش در صحیفه سجادی

ابتدا به بررسی چرایی تربیت عبادی و تقویت قوای پرستش در صحیفه سجاده پرداخته می‌شود. کد، یعنی حدود ۴۱ درصد از کدهای استخراج شده از قرآن کریم، به بعد چرایی و غایی چرایی تربیت عبادی و تقویت قوای پرستش اشاره دارند؛ همان‌طور که در تصویر شماره ۱ نشان داده شده است، به طور کلی ضرورت چرایی تربیت عبادی و تقویت قوای پرستش را میتوان در مبانی فلسفی، نگرشها، انگیزه و هدف تربیت عبادی و تقویت قوای پرستش مورد بررسی قرار داد.

جدول ۴: کدگذاری مضمون‌های فراگیر، ضمنی و پایه‌ای در چرایی تربیت عبادی در صحیفه سجاده

مضمون‌های فراگیر	مضمون سازمان دهنده	مضمون‌های پایه	فراوانی کد
مبانی تربیت عبادی	هستی‌شناسی	توجه به زیبایی‌های آفرینش	۲
	معرفت‌شناسی	معرفت‌شهودی	۳
	ارزش‌شناسی	مطلق بودن ارزش عبادت	۵
	انسان‌شناسی	جایگاه خلیفه الهی	۳
	دین‌شناسی	تعالی و تقرب	۵
اهمیت تربیت عبادی	رشد و تعالی فردی	تزکیه نفس	۲
	اظهار بندگی	تواضع و فروتنی	۲
انگیزه تربیت عبادی	انگیزه معنوی	رسیدن به سعادت و کمال	۷
	انگیزه مادی	رسیدن به آرزوهای دنیوی	۴

در ادامه، جهت پرداختن به دیدگاه اسلام پیرامون چرایی تربیت عبادی و تقویت قوای پرستش، مضمون‌های مرتبط با اصول تربیت عبادی و تقویت قوای پرستش مطلوب در جدول شماره ۳ نشان داده شده‌اند.

شکل ۲: چرایی تربیت عبادی و تقویت قوای پرستش در صحیفه سجاده

شبکه مضمون‌های مرتبط با بعد چرایی تربیت عبادی و تقویت قوای پرستش از منظر صحیفه سجاده

داشتن انگیزه و فعالیت ارادی از ملزومات زندگی بشر و از لوازم رشد و سلامتی است؛ چون انسان از زمانی که قدرت تصمیم‌گیری و فعالیت ارادی پیدا میکند، با شناخت تکوینی و تشریحی، فطری و آموزش محیطی توسط عناصر گوناگون پدر و مادر، معلم، دوستان و... اراده و تصمیم‌گیری و پرستش را آغاز می‌کند و تا پایان عمر هرچه فعالیت ارادی و جهادی هدف‌داری داشته باشد، از تربیت دینی و اعتقادی بهتری برخوردار بوده و به مرحله کمال خود می‌رسد و به فرموده امام علی علیه السلام، ایمان و تقوا از ستون دین است و هرچه فعالیت عبادی او کمتر شود، به همان اندازه از مسیر سعادت دورتر می‌شود و به گمراهی و ضلالت می‌رسد. همان‌طور

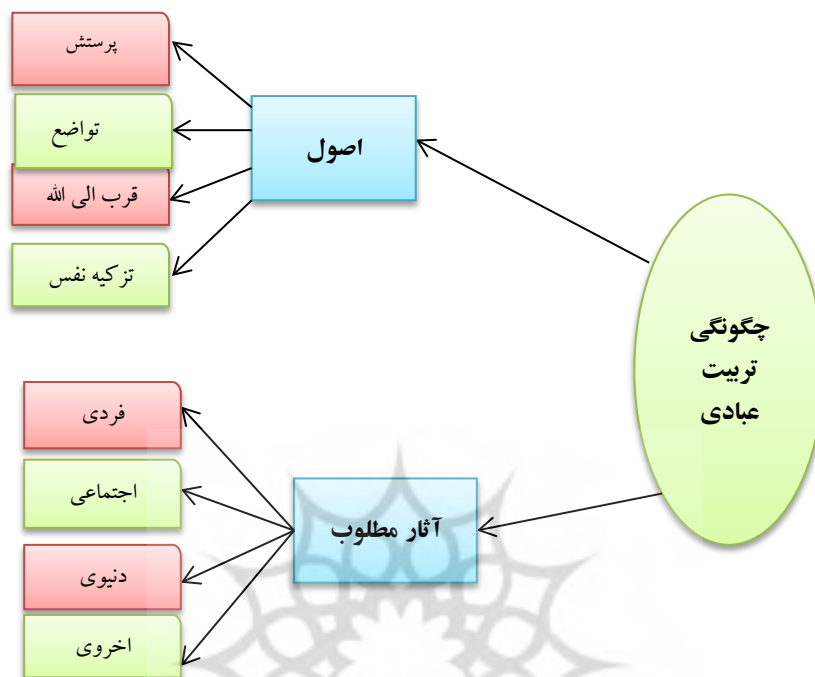
که در شکل شماره ۱ دیده می‌شود، در اسلام تربیت عبادی و تقویت قوای پرستش به تنهایی ارزش نیست؛ بلکه تقویت اراده باید در جهت مساعدت نمودن به خود و دیگران، انسان‌شناسی، معرفت‌شناسی، ارزش‌شناسی (اخلاق و زیبایی‌شناسی)، انجام تکالیف الهی و در نهایت، رسیدن به کمال و سعادت اخروی باشد. در ادامه جهت پرداختن به دیدگاه اسلام در تربیت عبادی و تقویت قوای پرستش، مضمون‌های مرتبط با مبنای فلسفی، نگرش، انگیزه و هدف آن را در جدول شماره ۴ آورده‌ایم.

پاسخ به سوال سوم پژوهش: چگونگی تربیت عبادی و تقویت قوای پرستش از منظر صحیفه سجاده

در شکل شماره نتیجه تحلیل مضمون‌های استخراج شده از صحیفه سجاده درباره چگونگی تربیت عبادی و تقویت قوای پرستش در قالب شبکه مضمون‌ها نشان داده شده است.

جدول ۵: فراوانی مضمون‌های فراگیر، سازمان دهنده و پایه چگونگی تربیت عبادی در صحیفه سجاده

مضمون‌های فراگیر	مضمون سازمان دهنده	مضمون‌های پایه	فراوانی کد
اصول تربیت عبادی	اصل پرستش	نیایش	۱۰
	اصل بندگی	استعانت از خداوند	۵
	اصل تواضع	پرهیز از غرور	۵
	اصل کمال	رسیدن به کمال	۶
	اصل احترام	پرهیز از هواهای نفسانی	۵
آثار مطلوب تربیت عبادی	آثار فردی	آرامش قلبی	۴
	آثار اجتماعی	جامعه صالحه	۳
	آثار دنیوی	دوری از گناهان	۳
	آثار اخروی	حیات طیبه	۵

شکل ۳: چگونگی تربیت عبادی و تقویت قوای پرستش در صحیفه سجادیه

همان‌طور که دیده می‌شود، تقویت اراده هم خواسته ادیان الهی و هم جامعه است و برای به دست آوردن آن، حکمت و بینش نیز ضروری است؛ همان‌گونه که آدمی به پرورش جسم، غذا، تفریح و ورزش نیاز دارد، به جهاد و فعالیت اعتقادی و ارادی نیز نیازمند است. تقویت اراده و قدرت عبادی مورد تأکید اسلام است که بتواند متربی و انسان تربیت‌یافته‌ای را پرورش دهد که برای رضایت خداوند متعال گام بردارد، تلاش نماید و انسان را به کمال و سعادت برساند و در جهت مساعدت به دیگران تلاش کند.

پاسخ به سوال چهارم پژوهش: چه‌الگویی می‌توان از تحلیل مضمون تربیت عبادی و تقویت قوای پرستش بر اساس متن صحیفه‌ی سجادیه در برنامه‌ی درسی ارائه نمود؟

آگاهی از هر چیزی، به ویژه اعمال عبادی، زمینه‌ساز علاقه‌مندی به انجام دادن آن عمل برای ایجاد آمادگی می‌شود. معصومان برای ایجاد آمادگی در مسلمانان، به بیان اهمیت این ماه و

فواید روزه داری می‌پرداختند. از آنجایی که از جمله فواید روزه و روزه داری تقویت اراده است، کودک نیز با تمرین به تدریج می‌تواند توانایی کافی برای گرفتن روزه کامل را به دست آورد. برای مثال، کودک را تشویق کنیم تا برخی از روزها را تا ظهر و برخی از روزها را از ظهر تا اذان مغرب، چیزی نخورد تا به تدریج به گرسنگی و تشنگی عادت کند. هر چه توانایی کودک در تحمل گرسنگی و تشنگی بیشتر می‌شود، وی می‌تواند مدت بیشتری را روزه بگیرد؛ تا اینکه پس از مدتی با تقویت اراده، می‌تواند بدان عادت کند و روزه را کامل بگیرد (ملکی، شاملی و شکرالهی، ۱۴۰۰).

عده ای معتقدند گاهی والدین با اینکه با اهتمام کامل به تکالیف و وظایف عبادی می‌پردازند، در عین حال مواردی یافت می‌شود که فرزندان این گونه خانواده‌ها نیز در انجام تکالیف دینی و عبادی، دچار تسامح و تساهل می‌شوند.

شاید بتوان در جواب گفت کودک در مرحله اول زندگی، فقط شکل ظاهری عبادت را بر اثر تقلید از والدین می‌آموزد؛ وقتی این دوره را پشت سر می‌گذارد، پرسش‌هایی در این زمینه به ذهن او می‌رسد؛ پرسش‌هایی مانند اینکه فلسفه و هدف این اعمال و عبادت چیست؟ چرا باید نماز بخوانیم؟ چرا باید به این شیوه نماز بخوانیم؟ فلسفه روزه چیست؟ و پرسش‌های دیگری که به دنبال پاسخ آنهاست. حال اگر نتوانیم پاسخ صحیح و درستی به سؤال‌های او بدهیم، ممکن است در کودک نسبت به آن اعمال حالت بی‌رغبتی حاصل شود و چه بسا به تدریج اصل عمل را کنار بگذارد (فضل‌الله، ۱۳۹۹).

به جرئت می‌توان گفت یکی از علل ترک یا استخفاف نماز، بی‌اطلاعی کودکان، نوجوانان و جوانان از فلسفه عبادات است؛ اما اگر انجام اعمال عبادی در دوره اول و دوم کودکی بر اساس شناخت صورت گیرد و با ایجاد بصیرت دینی، رفتار از حالت تقلیدی به حالت نگرش همراه با آگاهی عمیق تبدیل شود، کودک هرگز آن عمل را در مراحل بعدی ترک نخواهد کرد. برای ایجاد انگیزه، افزون بر فراگیری اعمال عبادی، کودک باید بداند که فلسفه این

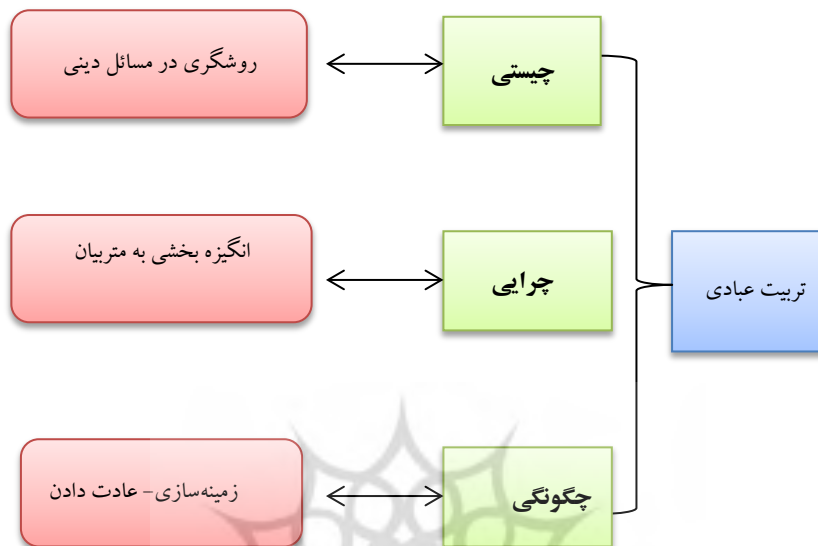
اعمال چیست و چه عاملی موجب می‌شود که مسلمانان هر روز در پنج وعده بر درگاه احدیت سجده، و با معبود خود راز و نیاز می‌کنند و در سال، یک ماه روزه می‌گیرند.

بنابراین، آگاهی از فلسفه، آثار و فواید، آداب و شرایط اعمال، یکی از عوامل مهم در ترغیب و تشویق کودکان به اعمال عبادی است. البته عامل دیگری که نقش بسزایی در سهل انگاری کودکان نسبت به اعمال و تکالیف دینی دارد، عدم تقید و اهتمام خود والدین نسبت به انجام به موقع تکالیف عبادی است.

پس ضروری است ضمن اینکه تکالیف عبادی را به طور ساده و با زبان کودکان به کودک انتقال دهیم، متناسب با رشد فکری و ظرفیت درک تربیتی، فلسفه اعمال و تعلیمات عبادی را نیز برای او بیان کنیم تا بر اساس شناخت و انس، به اعمال عبادی روی آورد. برای رسیدن به این مقصود، باید با آموزش‌های ساده، زمینه رشد معارف دینی را در کودک ان متبلور سازیم. به همین علت می‌توان «اصل آگاهی بخشی» و «بصیرت دهی» نسبت به فلسفه و آثار عبادات را به مثابه یک اصل از اصول اساسی در تعلیم و تربیت دینی در نظر گرفت.

تربیت دینی به مفهوم عام و تربیت عبادی به طور خاص، حاصل اقدامات برنامه ریزی شده‌ای است که با هدف ارتقای سطح دانش دینی و بینش معنوی دانش آموزان اجرا می‌شود. هدف در برنامه تربیت عبادی، صرفاً حفظ اذکار و اعمال عبادی نیست؛ بلکه مراد تربیت انسانی دارای بینش الهی و معنوی است. برای تحقق این هدف، ضرورت دارد از دوران خردسالی تکالیف و وظایف عبادی را به کودک تعلیم داد و از این طریق، قلب کودک را با خدا ارتباط داد. برای ایجاد بینش و بصیرت معنوی و عبادی، برنامه درسی و آموزشی نیز باید به سمتی پیش رود که افزون بر پابندی دانش آموزان به ارزش‌های عبادی، این امر به نحوه مطلوبی تحقق یابد؛ پر بار کردن کتب درسی در زمینه مسائل عبادی مانند زمینه سازی و تحریک عواطف کودکان با بیان فلسفه و فواید اعمال و تکالیف عبادی، هنر برقراری ارتباط با خدا، شیوه راز و نیاز از جمله این اقدامات است (انصاری، ۱۴۰۰).

شکل ۴: الگوی سه بعدی تربیت عبادی و تقویت قوای پرستش در برنامه درسی

نتیجه گیری

هدف از انجام پژوهش حاضر، بیان جایگاه و اهمیت تربیت "عبادی" و تقویت قوای "ستایش" از نظر صحیفه سجادیه بود. تحلیل مضمون تربیت عبادی بر اساس صحیفه سجادیه در سه محور چیستی، چرایی و چگونگی مورد بررسی قرار گرفت. که ۱۵۰ کد در هر سه مورد به دست آمد. در محور چیستی و پاسخ به سوال اول پژوهش، ۶۰ کد به دست آمد که مفاهیم پایه عبارت بودند از: ماهیت تربیت عبادی، پیامدهای تربیت عبادی و لوازم تربیت عبادی است که در ذیل هر یک از مفاهیم ضمنی، مفاهیم دیگری وجود داشت که با توجه به فراوانی آنها در جداول مربوطه آورده شد. در پاسخ به سوال دوم پژوهش، به محور چرایی تربیت عبادی و تقویت قوای پرستش پرداخته شد و ۳۰ کد تربیت عبادی به دست آمد. در این قسمت سه مفهوم پایه ای عبارت بودند از: اهمیت تربیت عبادی، انگیزه تربیت عبادی و مبانی تربیت عبادی مشخص شد و در ذیل هر یک نیز مفاهیم پایه ای شناسایی شد. در پاسخ به سوال سوم پژوهش نیز محور چگونگی تربیت عبادی مورد بررسی قرار گرفت که ۶۰ کد تربیت عبادی به دست آمد. از جمله تربیت عبادی

مطلوب، اصول تربیت عبادی و جایگاه تربیت عبادی مورد بررسی قرار گرفت که در ذیل هر یک از مفاهیم، مفاهیم پایه‌ای وجود داشت.

بررسی‌ها در مورد چرایی نشان داد که بر اساس متن صحیفه سجادیه تربیت عبادی و تقویت قوای پرستش ارزش و فضیلت است و علاوه بر یک ضرورت بودن برای تأمین سلامت روحی و روانی جامعه، خواسته ادیان الهی است و صحیفه سجادیه به موازات تقویت جنبه‌های شناختی و معرفتی به تقویت جنبه‌های عبادی نیز توجه کرده است. به صورتی که در صحیفه سجادیه بارها کلمه "دعاه" از ماده «دَعَوَ» و به معنی خواندن و حاجت خواستن و استمداد یاد شده است.^۱ "الحمد" به معنای شکر و سپاس. بیان شده‌اند (راغب اصفهانی و همکاران، ۱۴۱۲ ق). متأسفانه، با وجود اهمیت فوق‌العاده تربیت عبادی در سنین تحصیلی به عنوان واقعی‌ترین و کاربردی‌ترین نیاز، مسولان، اولیا و قوانین کمترین توجه به این حوزه کرده‌اند. افزون بر این، جامعه ما از انواع بیماری‌های روحی و روانی که مستقیم با نبود ارتباط با خالق یگانه و استغاثه و التماس و ستایش او هستند، رنج می‌برد؛ اما هنوز تربیت قوای ستایش و عبادی در ذهن و روان جامعه امری جانبی و کم‌اهمیت است، این در حالی است که خداوند می‌فرماید: "مرا بخوانید تا دعای شما را بپذیرم"^۱.

نتایج پژوهش نشان داد که انسان برای نزدیک شدن به خدای متعال به دعا و درخواست نیاز دارد و باید بداند که همه قدرت‌های شنونده درخواست و دعای انسان، نسبی و فناپذیر هستند و تنها قدرت اجابت و پاسخ به درخواست خداوند است که مافوق همه قدرت‌هاست و فناناپذیر است؛ بنابراین، متربی باید بداند که تنها خداوند متعال، توانایی پاسخ گفتن به نیاز آدمی را دارد؛^۲ و از گنجینه‌های رحمت او چیزهایی را درخواست کن که جز او کسی نمی‌تواند عطا کند مانند عمر بیشتر، تندرستی بدن و گشایش در روزی^۲ ("نهج البلاغه، نامه ۳۱، ص ۳۷۷). نتایج تحقیق کنونی حاکی از آن است که هدف غایی و نهایی تربیت عبادی و قوای پرستش، انجام تکلیف الهی و رسیدن به کمال و جلب رضایت خداوند متعال است. همچنین نتایج پژوهش در مورد

۱. وَ قَالَ رَبُّكُمْ ادْعُونِي اسْتَجِبْ لَكُمْ (غافر: ۶۰).

۲. سَأَلْتَهُ مِنْ خَزَائِنِ رَحْمَتِي مَا لَا يَقْدَرُ عَلَىٰ إِعْطَائِهِ غَيْرُهُ، مِنْ زِيَادَةِ الْأَعْمَارِ وَ صِحَّةِ الْأَبْدَانِ وَ سَعَةِ الْأَرْزَاقِ. (نهج البلاغه، نامه ۳۱، ص ۳۷۷).

چیستی تربیت عبادی و تقویت قوای ستایش حاکی از آن است که دعا، خواست و تقاضا می تواند هم آثار مثبت و هم آثار منفی داشته باشد. چنانچه دعا و خواست از افراد صالح باشد، باعث پاسخگویی توحیدی و رثوفانه می شود و مایه خیر و برکت برای همه است و چنانچه در دست افراد کافر باشد، مانع ایمان، مایه غفلت، ذلت دادن مومن و نپذیرفتن حق خواهد بود.

در مورد چگونگی نیز نتایج پژوهش نشان داد که تربیت عبادی و تقویت قوای ستایش و بندگی مورد نظر صحیفه سجادیه است که با ایمان، عقل، کرامت نفس، دانش و خضوع همراه می باشد؛ بنابراین، امام سجاد بر دعا به شکل عمومی و همگانی برای تمام مومنین در نظام هستی تأکید دارد؛ بدین دلیل که هدف اصلی آن قرب به خدای متعال و شادی و لذت روحی و پاسخی به نیاز واقعی انسان است؛ با این توضیح که می فرمایند: "بار الها به همسایگان و دوستان توفیق بده به برپایی سنتت، به دست آوردن اداب پسندیده در کمک رساندن به ضعیفان، برآورده کردن نیازشان، عیادت بیمارانشان، راهنمایی راه جویانشان بخشیدن آن چیزی که برای آنها ضروری است" (صحیفه سجادیه، ۱۳۹۳، ص ۱۸۹). نیز بر بندگی، ستایش و اطاعت که با تکیه بر امر اخلاقی و منش رفتاری شایسته باشد، کاملاً مرتبط می باشد و چنانچه ستایشگر و بنده واقعی خداوند دارای فضایل اخلاقی باشد، برای اسلام و جامعه خود افتخار است؛ همچنان که فردی چون حاج قاسم سلیمانی در دل ها جای گرفته است و از محبوبیت زیاد جهانی برخوردار است که این نه تنها به خاطر نبردهای متعدد، بلکه به دلیل سجایای اخلاقی بندگی ایشان است؛ بنابراین، برنامه های دیگر باید چنان باشد که به سلامت روح، ستایش و سپاس و بندگی دایم پروردگار ضرر و زیانی نرسانند. خلاصه اینکه، روح و حقیقت اطاعت، بندگی، فقر و خواست انسان به خدای متعال اصل و کارها و امور دیگر فرع هستند؛ البته فرعی که پرورش آن برای به ثمر رسیدن اصل لازم است. اسلام ویژگی های یک بنده مومن و ستایشگر مسلمان را در داشتن ایمان، امین بودن، داشتن دانش و بینش وسیع، بخشش و پرهیز از غرور بیان می کند.

۱. اللَّهُمَّ صَلِّ عَلَيَّ مُحَمَّدٍ وَ آلِهِ، وَ تَوَلَّنِي فِي جِيرَانِي وَ مَوَالِي الْعَارِفِينَ بِحَقِّنَا، وَ الْمُنَابِذِينَ لِأَعْدَائِنَا بِأَفْضَلِ وَ كَلَيْتِكَ. وَ وَقَّفْهُمْ لِإِقَامَةِ سُنَّتِكَ، وَ الْأَخْرَجِ بِمَخَاسِنِ أَدَبِكَ فِي إِرْفَاقِ ضَعْفِيهِمْ، وَ سَدِّ خَلَّتِيهِمْ، وَ عِيَادَةِ مَرِيضِيهِمْ، وَ هِدَايَةِ مُسْتَرْشِدِيهِمْ، وَ مُنَاصَحَةِ مُسْتَشِيرِيهِمْ، وَ تَعَهُّدِ قَادِمِيهِمْ، وَ كُتْمَانِ أَسْرَارِهِمْ، وَ سِتْرِ عَوْرَاتِهِمْ، وَ نُصْرَةِ مَظْلُومِيهِمْ، وَ حُسْنِ مُوَاسَاتِهِمْ بِالْمَاغُونِ، وَ الْعَوْدِ عَلَيْهِمْ بِالْجِدَّةِ وَ الْإِفْضَالِ، وَ إِعْطَاءِ مَا يَجِبُ لَهُمْ قَبْلَ السُّؤَالِ

بر اساس متن صحیفه سجادیه، فلسفه وجودی انسان رسیدن به سعادت و قرب الاهی است. بدین منظور، دین اسلام برنامه‌های جامع و کاملی در قالب تربیت عبادی دربردارد. از جمله این برنامه‌ها «عبادت و بندگی» است. در کتاب صحیفه سجادیه نیز که سرشار از ادعیه‌ها و مناجات‌های امام سجاد (ع) است به خوبی به تربیت عبادی و تقویت قوای پرستش اشاره شده است. عبادت یکی از نیازهای واقعی و اساسی است که ریشه در اعماق جان و فطرت بشر دارد و اسلام آن را به منزله یک برنامه جامع تربیتی برای پرورش و تکامل روح و روان انسان برنامه ریزی کرده است. البته باید کوشید حس و رغبت کودکان نسبت به تکالیف عبادی، به انگیزه و خواست درونی تبدیل شود و این علاقه از درون بجوشد، نه اینکه صرفاً در حد اطلاعات دینی باقی بماند؛ بنابراین، باید افزون بر بعد شناختی، با بهره‌گیری از بعد عاطفی کودکان، از ابتدا تصویری زیبا از دین و تکالیف دینی برای آنان ترسیم کرد، تا شور و انگیزه گرایش و عمل به تکالیف و مناسک عبادی در کودکان درونی شود. برای تحقق این هدف، ضرورت دارد در دوره کودکی، آمادگی‌های لازم، برای انجام یک مجموعه از اعمال عبادی (نماز، روزه) را در آنان ایجاد کرد؛ این مطلب به خوبی از روایات فهمیده می‌شود.

تربیت عبادی کودکان اهمیت خاصی در نظام آموزشی و تربیتی اسلام دارد. تحقیقات نشان می‌دهد بسیاری از افرادی که در بزرگسالی نسبت به عبادات سستی از خود نشان می‌دهند، بی اعتقاد به دین و تکالیف دینی نیستند، بلکه عواملی چون بی‌توجهی و یا عدم تقید والدین نسبت به انجام به موقع تکالیف عبادی، عدم ورزیدگی کودکان در انجام عبادات در کودکی و ناآگاهی آنان از فلسفه و اهمیت عبادات، در این زمینه نقش دارند. تاکنون نظام آموزشی ما عملاً نتوانسته است این آمادگی را در دانش آموزان برای رفع این مشکل ایجاد کند. برای رفع این مشکل، ضروری است پیش از سن تکلیف، کودکان با اعمال و تکالیف عبادی، فلسفه و فواید اعمال عبادی متناسب با دوره کودکی آشنا شوند. والدین و مربیان به عنوان مسئولان اصلی تربیت، باید زمینه فراگیری و انجام برخی از مسائل دینی را برای کودکان فراهم نمایند. بر همین اساس می‌توان گفت در تفکر اسلامی، انسان در مقام جانشین خدا، خلافت الاهی بر روی زمین به عهده دار است. برای کسب این مقام، باید از دوران خردسالی و چه بسا قبل از آن، اقدام‌های لازم را به عمل آورد، تا کودک آمادگی پذیرش تکالیف الاهی را در زمان بلوغ پیدا کند. بر اساس سنت و رهنمودهای صحیفه سجادیه، آموزش دینی و عبادی از هنگام تولد شروع می‌شود؛ زیرا تربیت در دوره معصومان (ع)، کودکی پایه و اساس رشد و بالندگی معنوی در دوره‌های بعدی خواهد بود.

عبادت و پرستش فواید فراوانی دارد که از جمله می توان به کسب توانمندی ارادی برای انجام کارهای دشوار و مشکل زندگی اشاره کرد؛ ولی فایده بندگی و عبادت منحصر به تیرومندی قدرت تواضع و خشوع الهی نیست؛ بلکه باعث پیشگیری از بیماری ها، تأمین سلامت روانی، اخلاقی، و انجام دادن بهتر و قوی تر تکالیف دینی می شود. آنچه اسلام به آن تأکید دارد، عبادت است که به روحیه ایمان افراد همراه با سجایای اخلاقی فرد افزوده می شود؛ یعنی همان طور که بندگی و پرستش انسان قوت می گیرد، به همان اندازه و بلکه بالاتر روح انسان نیز رشد و تعالی پیدا می کند.

در پایان، با توجه به نتایج پژوهش پیشنهادهای زیر ارایه می شوند:

۱- نسل نوجوان، جوان و بزرگسال و به طور کلی متربیان مؤمن را متناسب با وضعیت روحی و روانی شان به انجام فعالیت های عبادی و اطاعت خدای کریم تشویق کنیم تا افزایش سطح سلامت روحی و معنوی جامعه - که خواسته اسلام است - افزایش پیدا کند. این مهم از طریق آموزش و تبلیغ برنامه های رسمی و غیر رسمی دعا و نیایش در خانواده، مدارس و سایر نهادهای فرهنگی، بیان عواقب و ضرر و زیان غفلت از فراموشی اطاعت و بندگی، استفاده از تریبون های نماز جمعه و ایامه جماعات در جهت تشویق مردم به اطاعت و عبادت با توجه به احادیث و روایات دینی، امکان پذیر است

۲- برای اینکه دید جامعه به عبادت و بندگی تغییر کند و به آن ها به عنوان الگوهای ارزشمند نگاه کنند، بهتر است رسانه ها سجایای اخلاقی و ارزش های اسلامی بندگان را به عنوان الگو مطرح کنند و با پر رنگ کردن و بازتاب کارهای ارزشی عباد، در حد امکان موجب گرایش جوانان به ارزشهای اسلامی شوند.

۳- فراهم کردن محیطی سالم و امن برای ساعات اجرای مراسم عبادت و بندگی مدارس از طریق احداث فضاها. همچنین، بیان داستانهای عبادی آموزنده از زندگی ایامه (ع) برای دانش آموزان و نیز نصب عکس دانش آموزان با اخلاق مبتنی بر ارزش بندگی در تابلوی اعلانات مدرسه

۴- نصب احادیث عبادی و بندگی خداوند در دیوار مدارس با هدف فرهنگ سازی ارزشی

برای انجام فعالیت عبادی و اطاعت از ذات لایزال

فهرست منابع

- قرآن کریم (۱۳۹۲)، مترجم آیت الله مکارم شیرازی، ناصر، تهران، نشر عابد زاده
- نهج البلاغه (۱۳۹۷)، محمد بن حسین، شریف الرضی، مترجم محمد دشتی، تهران، نشر الهادی.
- صحیفه سجادیه (۱۳۹۳)، مترجم جواد فاضل، تهران، دنیای دانش
- باقری، خسرو (۱۳۷۹). «امکان و فرایند تربیت مدنی در ایران». *مجله روان‌شناسی و علوم تربیتی*، دانشگاه تهران، سال پنجم. ش ۱. صص ۱۲-۱.
- بحر العلوم، حسن و همکاران (۱۳۹۷). تحلیل مضمون تربیت بدنی و تقویت قوای جسمانی مبتنی بر آیات قرآن کریم. *پژوهش در ورزش تربیتی*، شماره ۱۵، پاییز و زمستان ۱۳۹۷، صص ۹۴-۷۳.
- خاکپور، محمدجعفر (۱۳۸۱). *میسوط ترمینولوژی حقوق*، تهران: بینش.
- جوادی، محسن و همکاران (۱۳۸۹)، نقد برهان راجلرز درباره ناسازگاری وحی و پرستش با عمل اخلاقی، *نشریه اندیشه نوین دینی*، دوره ۴، شماره ۱۳، صص ۱۰۹ تا ۱۳۱.
- حسین زاده، محمدحسین، نصرتی هشی، کمال و نریمانی، محمد (۱۳۸۰). اصول آموزش و پرورش بر پایه مبانی ارزشی تربیت شهروندی از منظر اسلام. *مجله مهندسی فرهنگی*، سال هشتم، شماره ۷۶، صص ۴۸-۲۵.
- راغب اصفهانی، حسن بن محمد (۱۴۱۲ ق). *مفردات الفاظ القرآن*. مترجم: عدنان داوودی. بیروت؛ دارالقلم.
- رساله حقوق امام سجاد (ع) (۱۳۹۲). ترجمه و شرح: علی محمد حیدری نراقی، قم: انتشارات مهدی نراقی.
- سبحانی نژاد، مهدی و همکاران (۱۳۹۵)، درآمدی بر ابعاد و رمینه های تربیت در صحیفه سجادیه، *مشکوه*، شماره ۹۱، صص ۷۷ یا ۹۳.
- داوودی، ملیحه (۱۳۸۴). تحلیلی جامعه‌شناختی از وضعیت شهروندی در لرستان، *مجله جامعه‌شناسی ایران*، دوره چهارم، ش ۳. صص ۲۴-۱۲.
- طباطبایی، سید محمد حسین، (۱۳۸۹)، *المیزان فی تفسیر القرآن*، مترجم ناصر مکارم شیرازی، ج ۵، ج ۱، قم. اسماعیلیان
- علم‌الهدی، جمیله (۱۳۹۹). «چشم‌اندازی به تربیت مدنی از دیدگاه اسلام». *مجموعه مقالات تربیت اسلامی*. تهران: عابد.
- علی پور، فاطمه (۱۴۰۰)، "واکاوی مولفه های تربیت انقلابی زمینه ساز تمدن اسلامی: پژوهشی مبتنی بر تحلیل مضمون بیانیه گام دوم انقلاب اسلامی"، *نشریه پژوهش در معارف و تربیت اسلامی*، دوره ۲، شماره ۱. فتحی واجارگاه، کورش و واحد چوکده، سکینه (۱۳۸۸). *آموزش شهروندی در مدارس*. تهران: نشر آیین.
- فرههینی فراهانی، محسن (۱۳۸۹). *تربیت شهروندی*، تهران: آبیژ

- سلیمانی، رضا علی (۱۳۹۸). «ابعاد و تحلیل حقوق شهروندی؛ راه‌کارهایی برای تربیت و آموزش حقوق شهروندی». فصلنامه مطالعات سیاسی، سال سوم، شماره ۱۰، صص ۱۱۷-۱۴۴.
- مطهری، مرتضی (۱۳۷۴). اسلام و مقتضیات زمان، تهران، صدرا.
- موسوی، زهرا، کشتی‌آرای، نرگس، احمدی، غلامرضا (۱۳۹۲). «تدوین اهداف برنامه درسی در دوره متوسطه با تأکید بر تربیت شهروندی». فصلنامه علمی- پژوهشی رهیافتی نو در مدیریت آموزشی، سال چهارم، شماره ۱، صص ۱۶۵-۱۴۷.
- Attride-Stirling, J. (2001). Thematic networks: An analytic tool for Qualitative research Qualitative Research, 1,385-405
- lamark, F. O. & Meyer, J. W. (2020). Toward post-national societies and global citizenship. Multicultural Education Review, Vol 4, No, 1, pp1-2.

